

İSLÂM DÜNYASINDAKİ İLK MANTIK ÇALIŞMALARINA GENEL BAKIŞ

İbrahim ÇAPAK*

A General Survey on the Studies of Logic in Early Islam

This study examines the introduction of logic into the Islamic world and the studies of early Muslim logicians. The introduction of logic into Islamic world was very important for development of Islamic sciences. Logicians such as Huneyn b. İshak translated Aristoteles's works (Organon) and Porpyrios's Isagogie into Arabic. With their translation, the study of logic became popular in the Islamic world. Following these translations, Muslim philosophers such as Kindi, İkhwan al-Safa, Farabi and Ibn Sina produced original works on logic. This study presents their approaches to logic and gives the list of their works.

Keywords: Logic, introduction of logic, Kindi, İhwan al-Safa, Farabi, Ibn Sina.

Anahtar kelimeler: Mantık, mantığa giriş, Kindi, İhvanu's-Safa, Farabi, İbn Sina

Giriş

Mantığın varlığı insanın yaratılışı kadar eskidir. Ancak mantık, değişik toplumlarda birbirinden farklı şekillerde kullanılabilmektedir. Hem bir alet hem de bir bilim olarak düşünülebilen mantık, meşhur filozof Aristoteles (385-322) tarafından sistemli hale getirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde diğer dinlerin mensupları tarafından kullanıldığı gibi Müslümanlar tarafından da kullanılmış ve onunla ilgili bir çok önemli çalışma yapılmıştır. İlk İslâm mantık çalışmalarından önce bir alt zemin olarak bazı tercüme yapılmış, geçmiş toplumlarda yapılan mantık çalışmaları incelenmiş ve bunlar Arapça'ya kazandırılmıştır. Bu

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı, Arş.Gör.Dr.
capakibrahim@hotmail.com

aşamadan sonra Müslüman mantıkçılar hem Aristoteles'in mantık çalışmalarını şerh etmiş hem de bağımsız bir takım mantık eserleri yazmışlardır. Biz bu çalışmamızda ilk İslâm mantık çalışmalarından bazılarına değinmek istiyoruz. Ancak bu çalışmalara değinmeden önce ana hatlarıyla mantığın İslâm dünyasına giriş sürecine bakmak gerekir.

1. Mantığın İslâm Dünyasına Giriş Süreci

Tercüme faaliyetleri temelde Antik Yunan felsefesini İslâm dünyasına aktarmayı amaçlamıştır. Antik Yunan dünyasında da ilk göze çarpan isim "Muallim-i Evvel" olarak da şöhret bulan Aristoteles'tir. Onun, *Organon* ismi altında bir araya getirilen mantık eserleri yani *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler*, *Sofistik Deliller*¹ hem İslâm dünyasında hem de batıda son derece önemsenmiş ve mantığın temel eserleri olarak kabul edilmiştir. Bu eserler, değişik dillere çevrilmiş ve bunlar üzerine bir takım şerhler yazılmıştır. İslâm dünyasında felsefenin aleti sayılan mantık ile ilgili çalışmalar, söz konusu eserlerin Arapça'ya tercümesi ile başlar. Bu bakımdan İslâm düşüncesinin ve mantık külliyyatının oluşumunda tercüme faaliyetlerinin önemli bir katkısı olmuştur.

Helenistik felsefe ve bazı bilimler, şahsi temaslar sonucu, tercüme ve inceleme yoluyla İslâm dünyasına geçmiştir. Bu tür geçişin en önemli ve en etkili şekli, özellikle dini konularda Müslümanlar ile Hıristiyan ve Yahudi veya diğer inançlara sahip olanlar arasında tartışma konusu olmuştur.² Bu tartışmalar, İslâm dünyasında mantığın öğrenilmesini zorunlu hale getirmiştir. Müslümanların iki yol ile Aristoteles mantığını öğrendikleri ileri sürülmektedir; Bunlardan birincisi, Aristoteles mantığını reddetmek için ilk kelamcılarının, Revakilerin (Stoacı) eserlerine baş vurma, ikincisi ise *Organon*'un tercüme edilmesidir.³

Süryaniler ve diğer Hıristiyanlar, Yunan eserleriyle Müslümanlardan daha önce ve daha iyi tanışmış, özellikle de mantığa çok önem vermişlerdir. Fakat, bu ilmi geliştirme ve gelecekte özgün eserler meydana getirme görevi, Müslümanlara kalmıştır. Hatta, Doğudaki Hıristiyanlar arasında kültürel açıdan en gelişmiş olan Süryaniler bile Farabi (870-950), İbn Sina (980-1037), Biruni (973-1048) ve İbn Rüşd (1126-1198) mukayese edilebilecek alimler

¹ Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, 1994, s. 307-308.

² Bayraktar, M., *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, 1997, s. 36.

³ Neşşar, A. Sami, *Menahicü'l-Babs inde Mütefekiri'l-İslam*, İskenderiye, 1947, s. 7.

yetiştirememişlerdir.⁴ Dolayısıyla Yunan felsefe ve mantığı Müslüman filozoflar aracılığıyla daha iyi anlaşılır hale gelmiştir.

İslâm dünyasında ilk tercüme faaliyetinin, Emevi hanedanlarının ileri gelenlerinden olan Halid b. Yezid b. Muaviye (ö.704) tarafından başlatıldığı, onun Grekçe ve eski Mısır dillerinden bazı eserleri Arapça'ya çevirttiği kabul edilir.⁵ Ancak Dimitri Gutas, Halid b. Yezid'in Simya, Astroloji ve diğer bilimlerle ilgili Yunanca kitapları çevirttiği fikrinin uydurma olduğunu ifade eder.⁶

Emevi hanedanının yıkılmasından sonra iktidara gelen Abbasiler de tercüme faaliyetlerine destek vermişlerdir. Özellikle ikinci Halife Mansur (754-775) zamanında, İran asıllı Abdullah İbnü'l-Mukaffa' (ö.758) tarafından Aristoteles'in mantık ile ilgili olan *Organon*'unun ilk üç kitabı (yani *Kategoriler*, *Hermeneutica*, *Birinci Analitikler*) ile, bu esere giriş olarak yazılmış olan Porfirus'un (232-305) *İsagojî'si*⁷ Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir.⁸ İbn Ebi Useybia'nın bildirdiğine göre Mansur rahatsızlanınca Corcis İbn Cibril İbn Bahtıšu kendisini tedavi etmek üzere Cundişapur'dan Bağdat'a davet edilmiş ve hükümdarın tedavisinde başarı gösterdiği gibi, Grekçe bazı kitapları da Arapça'ya tercüme etmiştir.⁹ 765 ve sonraki yıllarda, Bermeki vezirler ailesi tarafından desteklenen saray çevresinde, Yunan biliminin bütün yönlerine ilgi artmıştır.¹⁰ Ayrıca bu dönemde Halife Mansur'un Bizans imparatorlarına müracaat ederek riyaziyeye (matematik) ait el yazmaları gönderilmesini istediği de rivayet edilmektedir.¹¹

⁴ Barthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 1940, s. 16; Keklik, N., *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, İstanbul, 1969-1970, C.1, s. 19.

⁵ Bkz. Karlığa, Bekir., "İslam'da Tercüme Hareketleri", *Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı 2* (25-27 Nisan 1997), İstanbul, 1997, s. 90; Neşşar, A. Sami, *a.g.e.*, s. 7; Öner, N. *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara, 1967, s. 3.

⁶ Gutas, Dimitri., *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (çev. Lütfü Şimşek), İstanbul, 2003, s. 34.

⁷ Bkz. İbn Nedim, *a.g.e.*, s.313.

⁸ Karlığa, Bekir., *a.g.m.*, s. 90; Neşşar, A. Sami, *a.g.e.*, s.7-8. Söz konusu tercümelemin İbnü'l-Mukaffa' değil, onun oğlu Muhammed tarafından yapıldığı da iddia edilmiştir. Bkz. M. Abid, *Arap Akılının Oluşumu* (çev. İbrahim Akbaba), İstanbul, 1997, s. 330.

⁹ Karlığa, Bekir., *a.g.m.*, s. 90; Watt, W. Montgomery, *Muslim Intellectual*, Edinburgh, 1963, s. 25. Bkz. Gutas, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰ Watt, W. Montgomery, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹ Barthold, W., *a.g.e.*, s. 15.

Aristoteles'in eserlerinin tümü, Yunanca orijinallerinden çevrilmiş olarak bir veya birden fazla çevirisiyle bize kadar gelmiştir. Onun *Kitabu'l-Kevn ve'l-Fesad* ile *Metafizika* kitabının son iki makalesi dışında bütün eserleri Arapça'ya çevrilmiştir. Bütün bu çeviriler, Halife Me'mun'un (814-833) devletin bütün imkanlarını seferber ederek hızlandırdığı tercüme faaliyetlerinin ürünüdür. Me'mun döneminde başlayan bu tercüme faaliyeti kesintisiz olarak h. IV. Asrın ikinci yarısına yani Yahya b. Adiy (893-974) ve İbn Zur'a'ya (ö.1008) kadar sürmüştür.¹²

Abbasiler devrinde özellikle Mansur ve Me'mun dönemlerinde başlayan ve miladi X. Asra kadar hızlı bir şekilde devam eden tercüme faaliyetleri sayesinde İslâm ülkeleri, kadim kültür ve felsefenin merkezi haline gelmiştir. İşte bu tercüme faaliyetlerinde hilafet merkezi Bağdat'a her taraftan gelen Süryani-Hıristiyan mütercimler, bazen asıllarından bazen de bunların eski Süryani tercümelerinden istifade ederek Grek ilim ve felsefesiyle ilgili bir çok eseri Arapça'ya çevirmişlerdir.¹³ Süryaniler, miladi ikinci asırdan başlayarak yedinci asra kadar işledikleri antik felsefeyi, miladi 8 ve 10. asırlar arasında ücret karşılığında Arapça'ya çevirmek suretiyle, tercüme faaliyetlerinin yürütülmesinde Müslüman filozoflara öncülük yapmışlardır.¹⁴

Aristoteles'in çalışmalarının İslâm kültürüne ilk girişinde büyük bir role sahip olan Huneyn b. İshak, (809-877)¹⁵ IX. Asırda Yunanca'dan Arap ve Süryani dillerine tercüme yapanların en önemlilerinden biridir. Bağdat'ta tıp eğitimi almış ve daha sonra İslâm imparatorluğunun yanı sıra Bizans imparatorluğuna da seyahat etmiş, orada Yunanca'yı öğrenerek önemli el yazmalarıyla dönmüştür.¹⁶ Bu arada Halife Mansur zamanında çevrilen eserlerin çoğunluğunu nücüm (astroloji) ve hendese ilimleri oluşturmuştur. Ancak ilk önce Aristoteles'in *Organon*'unun da Arapça'ya çevrilmesini emreden ve bunu dönemde gerçekleştiren bu Halifenin kendisi olmuştur.¹⁷

¹² Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 330.

¹³ Keklik, N., *a.g.e.*, C.1, s. 39.

¹⁴ *A.g.e.*, C.1, s. 20.

¹⁵ Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 329.

¹⁶ Watt, W. Montgomery, *a.g.e.*, s. 25; Barthold, W., *a.g.e.*, s. 15.

¹⁷ Keklik, N., *a.g.e.*, C.1, s.39; Bolay, M. Naci, *Farabi ve İbni Sina'da Kavram Analizi*, İst., 1990, s. 3

Abbasiler döneminde özellikle Me'mun'dan başlamak üzere X. Asrın sonlarına kadar bir çok meşhur mütercim yetişmiştir.¹⁸ Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic* adlı eserinde Arapça'ya mantığı ilk tercüme eden yirmiden fazla mütercim ismi saymaktadır ki onlardan bazıları şunlardır: Muhammed İbn el-Mukaffa (750-815), Yahya İbn el-Bitrik (770-830), el-Bermeki (780-840), İbn Naime (780-840), Huneyn b. İshak, (809-877), İshak b. Huneyn (845-910/911), İ etal b. Luka (820-912), Sabit b. İ etal (834-901).¹⁹ Ayrıca Rescher, bu eserde 9. ve 10. asırda yetişen mantıkçıların birer isim listesini de vermektedir.²⁰

Bir asırdan fazla süren tercüme faaliyetlerinde aynı eserin birçok kez tercüme edilmesi, yeni tashihler, haşiyeler ve şerhler sayesinde Yunan mantığı İslâm alemine girmiş ve sistemli bir mantık dili oluşmuştur.²¹ İslâm medeniyetinin ilk tercümelerinde Yunan mantık ve felsefe kavramlarından büyük bir kısmı aynen korunmuştur. Mesela katiguryas, analitik-ul ula, topika, sofistika, retorika, poetika, barminyas, abodiktika, ustukus, heyula v.s. gibi. Bu kavramlar uzun bir müddet kullanıldıktan sonra yerine Arapçalarının konulması için bir çok girişim olmuş, yapılan çeşitli tercümelerde yeni teklifler önerilmiştir. Böylece mesela makulat, safsata, hitabe, şiir, unsur v.b. kavramlar yerleşmiştir. Bununla beraber bazı kavramlar son şeklini alıncaya kadar birkaç safhadan geçmiştir.²²

Aristoteles mantığının İslâm Kültürüne girişi aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Bunun en açık delili; *Kitabu'l-Burhan* veya *İkinci Analitikler*'in ancak hicri dördüncü asırda Arapça'ya çevrilmiş olması ve bu işi Farabi'nin çağdaşı olan Ebu Bişr İ etal b. Yunus'un (ö.h.328) üstlenmiş olmasıdır.²³

Mansur ile Me'mun arasındaki dönemde, daha çok Aristoteles mantığı ile ilgili eserler tercüme edilmiş bunun yanı sıra Platon'un (m.ö. 427/429-347-348) bazı eserleri de Arapça'ya aktarılmıştır. Tercümeler, doğrudan doğruya

¹⁸ Keklik, N., *a.g.e.*, C.1, s. 39.

¹⁹ Rescher, Nicholas, *The Development of Arabic Logic*, London, 1964, s. 30. Bkz. Ülken, H. Ziya, *Mantık Tarihi*, İstanbul, 1942, s. 80; Öner, N., *Klasik Mantık*, Ankara, 1996, s. 17.

²⁰ Bkz. Rescher, Nicholas, *a.g.e.*, s. 34.

²¹ Ülken, H. Ziya, *a.g.e.*, s. 81.

²² *A.g.e.*, s. 80.

²³ Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 330.

Yunanca'dan değil, söz konusu filozofların daha önce Farsça ve Süryanice'ye çevrilen eserlerinden yapılmıştır.²⁴

Aristoteles'in fizik ve metafiziğe ait bazı fikirleri gerek Hıristiyanlığa ve gerekse Yahudiliğe ters düştüğü için, özellikle doğu Hıristiyan medreselerinde Süryaniler arasında elden geldiğince yasaklanmış ve okutulmamıştır. Mesela Süryaniler, sadece *Organon*'un ilk üç kitabı olan *Kategoriler*, *Hermenentica* ve *Birinci Analitikler* ile Porfirus'un *İsagogi*'sinin tercüme edilmesine izin vermişlerdir. Miladi 800'den önce Süryanice'ye çevrilen bu kitaplar onlar arasında "Dört Kitap" olarak meşhur olmuştur.²⁵ Böylece Aristoteles, gerek İslâm'ın yayıldığı dönemlerde ve gerekse Emeviler devrinde doğuda sadece bir mantıkçı olarak tanınmıştır.²⁶

Me'mun ile birlikte felsefi tercüme hareketi birçok yönden yeni bir döneme girmiştir. Her şeyden önce tercüme çalışmaları devletin resmi politikası haline gelmiştir. Söz konusu Halife, bu iş için Bağdat'ta 830 yılında, daha sonraları "Beytü'l-Hikme" adıyla meşhur olan bir tercüme ve araştırma merkezi kurmuş; ona bağlı olarak da bir kütüphane açtırmış²⁷ ve Grekçe bir çok eseri, Bizans'tan getirterek bu kütüphanede bulunmasını sağlamıştır.²⁸ Beytü'l-Hikme'nin ilk yöneticiliğine Huneyn b. İshak'ın hocası Yahya b. Maseveyh (790-857) atanmış, Maseveyh'in ölümünden sonra da Huneyn b. İshak aynı görevi devam ettirmiş²⁹ ve onun öncülüğünde tercüme edilen eserlerin alanı genişlemiştir.

Me'mun'dan önce, bilimi ve mütercimleri koruma görevi düzensiz bir şekilde yürütülürken, Me'mun, hem bir kütüphane hem de bir tercüme merkezi olan Beytü'l Hikme'yi kurduktan suretiyle bu konuya bir çözüm getirmiştir.³⁰ Böylece Huneyn b. İshak, Yahya b. Maseveyh, Haccac b. Matar, Yahya b. El-

²⁴ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 37. Bkz. Günaltay, Şemsettin. "Kadim Felsefe İslam Alemine Nasıl ve Hangi Yol ile Girdi" *Dariü'l-Funun İlahiyat Fak. Dergisi*, C.II, s. 210.

²⁵ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 39; Bkz. Rescher, Nicholas, *a.g.e.*, s. 18,19. Ahmed es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 8; Durusoy Ali, İbn Sina'nın "el-Mücezü's-Sağir fi'l-Mantık" adlı risalesi, *M.Ü.İ.F.Dergisi*, sy. 13-14-15, İstanbul, 1997, s. 145.

²⁶ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 39.

²⁷ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 41; Keklik, N., *a.g.e.*, C.1, s. 39; Rescher, Nicholas, *a.g.e.*, s. 23; Bolay, M. Naci, *a.g.e.*, s. 3; Iysa A. Bello, *The Medieval Islamic Controversy Between Philosophy and Orthodoxy*, Leiden/Köln, 1989, s. 3. Krş. Gutas, 60 vd.

²⁸ Keklik, N., *a.g.e.*, C.1, s. 39.

²⁹ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 41; Keklik, N., *a.g.e.*, C.1, s. 39; Bolay, M. Naci, *a.g.e.*, s. 3.

³⁰ Watt, W. Montgomery, *a.g.e.*, s. 26.

Bitrik gibi mütercimlere,³¹ çalışmalarını daha faydalı bir şekilde yürütme ortamı sağlamıştır.

Tercüme faaliyetlerinin başlaması ve Aristoteles'in mantık ile ilgili eserlerinin çevirilerinin yapılmasının birçok nedeni vardır. Bunların bir kısmı şartların gerektirdiği zorunluluktan, bir kısmı da kişisel ilgiden kaynaklanmaktadır. Ayrıca o dönemde Müslümanların mantık eserlerini tercüme etmeye yönelmelerinin bazı sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Müslümanlar gittikleri her yere eşitlik ve fikir hürriyeti götürmüşlerdir. Bu fikir hürriyeti din farkı gözetmeksizin İslâm topraklarında yaşayan herkesin düşüncelerini ortaya koyma, hatta Müslümanlarla bunu tartışma imkan ve fırsatını vermiştir. Bu durum hürriyetin elverdiği bütün konularla ilgili eserlerin okunmasına sebep olmuş³² ve böylece mantığın öğrenilmesine bir zemin hazırlanmıştır.

2. İslâm'ın yayıldığı yerlerdeki Hıristiyan, Yahudi ve diğer değişik inançlara sahip kişiler, kendi inançlarını Grek dünyasından aldıkları mantık metodu ile savunuyorlardı. Bu durum, Müslümanların da delillerin ortaya konması ve düzenlenmesinde bir metoda ihtiyaç duymalarına sebep olmuş ve böylece Yunan mantığının tanınıp öğrenilmesi zorunluluğu doğmuştur.³³

3. İslâm'ın doğuşundan sonra bağımsız bir disiplin haline gelen Kelam ilmi, yukarıda anılan dinlere ve Yunan düşüncesine karşı, İslâm inancını savunmada mantığı kullanma ihtiyacı duymuştur.

4. Mantığın akla dayanması ve Kur'an'da da pek çok ayetin akletme, inceleme, ibret alma, bakma, görme, tefekkür ve tezekkür etme, fıkhetme gibi emir ve tavsiyeleri ihtiva etmesi, İslâm dünyasında akli faaliyetlere önem verilmesine neden olmuştur.

5. Bu dönemde genel düşünce açısından geçerli hakikat ölçütlerinin ve mantıki tartışma metodlarının bilinmesine karşı duyulan ihtiyaç, Müslümanları mantık eserlerini tercüme etmeye zorlayan başka bir sebeptir.³⁴

Görüldüğü gibi Müslümanların mantıkla ilgilenmelerinin bir çok sebebi vardır. Yukarıda da geçtiği üzere İslâm düşünce tarihinde ilk mantık çalışmaları, Aristoteles'in *Organon* olarak adlandırılan mantıkla ilgili eserlerinin ve Porfirus'un Aristoteles mantığına giriş olarak kaleme aldığı *İsagoji*'nin Arapça'ya

³¹ Iysa A. Bello, *a.g.e.*, s. 3.

³² Bolay, M. Naci, *a.g.e.*, s. 2

³³ Emiroğlu, İ., *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa, 1999, s. 48; Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 39.

³⁴ Emiroğlu, İ., *a.g.e.*, s. 49.

çevirileriyle başlamıştır. İlk tercüme İsağojîyle, *Organon*'un ilk üç kitabını yani *Kategoriler*, *Hermenötik*, *I. Analitikler*'i kapsıyordu. Bu ilk tercüme 749-810 yılları arasında Farsça'dan İbnu'l-Mukaffa ve oğlu Muhammed (780-815) tarafından yapıldığı sanılmaktadır. 835-840 yılları arasında “Yedi Kitab”, yani *İsağojî*, *Kategoriler*, *Hermönetik*, *I. Analitikler*, *Topikler*, *Sofistik delillerin çürütülmesi*, *Retorik* Süryanice'den Arapça'ya çevrilmiştir.³⁵ Bu eserlerin bilinen ilk mütercimlerini şöyle sıralamak mümkündür:

İsağojî: Eyyub b. El-Kasım el-Rakki (780-840),

Analitikler: Yahya b. El-Batrik (770-810) veya “Theodore” (Tadhari, 790-850)

Topikler: Timotheus (718-821),

Sofistik Deliller: Abdullah İbn Naime (780-840)'dir.³⁶

Huneyn b. İshak ve ekolü tarafından *Organon*'un Süryanice'den Arapça'ya tam bir tercümesi yapılmıştır.³⁷ Huney b. İshak, *Organon*'un hepsini Yunanca'dan Süryanice'ye oradan da Arapça'ya çevirirken Ebu Bişr İ eta, *Organon*'un bazı bölümlerini Süryanice'den Arapça'ya tercüme etmiştir. Yahya b. Adiy ise sadece mantık kitaplarını Arapça'ya tercüme etmekle yetinmemiş mantık ile ilgili bazı telif eserler de yazmıştır.³⁸ Aristoteles mantığının İslâm dünyasına geçişini sağlayanlar şüphesiz çoğunlukla Nesturi mezhebi mensuplarıdır. Tercümelemlerden sonraki ilk mantık çalışmaları ise, Kindi (796-866) ile başlamıştır.³⁹

Böylece, İslâm dünyasına mantık biri *İsağojî*, altısı *Organon* külliyyatı diğer ikisi de *Reorika* ve *Poetika* olmak üzere dokuz kitap halinde girmiştir, bu kitapların ilk dördü mantığın “dört kitabı” olarak anılmış ve mantıki çalışmaların temeli olarak kabul edilmiştir.⁴⁰

Tercüme faaliyetleriyle Arapça'ya kazandırılan *İsağojî* ve *Organon*, İslâm mantık külliyyatının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Çünkü Müslüman mantıkçılar mantık anlayışlarını temelde bu eserlere dayandırmışlardır.

³⁵ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 134; Rescher, Nicholas, *a.g.e.*, s. 25. Bkz. Ahmed es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 9.

³⁶ Bkz. İbn Nedim, *a.g.e.*, s. 308-309; Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 135; Krş. Rescher, Nicholas, *a.g.e.*, s. 29; Günaltay, Şemsettin, *a.g.m.*, s. 205; Gutas, s. 66, 134.

³⁷ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 135; Neşşar, A. Sami, *a.g.e.*, s. 9.

³⁸ Neşşar, A. Sami, *a.g.e.*, s. 9-10.

³⁹ Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 135.

⁴⁰ Rescher, Nicholas, *a.g.e.*, s. 18-19.

2. Bazı İlk İslâm Mantıkçıları ve Çalışmaları

Bu başlık altında Kindi, İhvanu's-Safa, Farabi ve İbn Sina incelenecektir:

a. Kindi (796-866)

İlk İslâm filozofu el-Kindi, tanınmış bir Arap kabilesi olan Kinde'ye mensuptur. Kindi'nin doğum ve ölüm tarihi hakkında farklı tarihler rivayet edilmekle beraber kanaatimizce doğruya yakın olanı 796-866'dır.⁴¹ Temelde Aristoteles'in görüşlerini esas alarak tabiat ilimleriyle ilgili birçok risale yazan Kindi, Cabiri'ye göre böylece irfani (gnostik) bilgi sistemine tamamen zıt bir bilgi sisteminin temellerini atmıştır. Bu bilgi sistemi duyularla algılanandan akılla kavranana, somuttan soyuta doğru gidiyor, manevi sufi tecrübesine değil, tabiat ve toplum tecrübelerine dayanıyordu.⁴²

İlk defa mantığı sadece alet ilimlerinden biri olarak kabul eden filozof Kindi olmuştur.⁴³ Kindi, sistemini kurarken daha çok matematiksel ve mantıki kanıtlamalara baş vurur. Mantıki ispat konusunda en çok "hulfi kıyas" denen iki görüşten birinin yanlışlığını göstermek suretiyle ötekinin doğruluğunu ortaya koyma yöntemini benimser.⁴⁴ Ayrıca mantığın İslâm dünyasına girmesinden sonra, mantık alanında Arapça olarak ilk eserleri yazan ve İslâm toplumunda ilk defa filozof unvanını alan ve aynı zamanda Meşşai okulunun da kurucusu olan Kindi'dir.⁴⁵

Kindi, ilim ve düşünce alanında son derece cömert davranmış geriye, çağındaki tüm bilgi dallarını ihtiva eden 270 civarında eser bırakmıştır.⁴⁶ Onun, mantık ile ilgili eserlerinin sayısı ise İbnü'n-Nedim ve İbnü'l-Kıfti'ye göre dokuz, İbn Ebi Usaybia'ya göre ise onbir'dir.⁴⁷ O, eserlerinde Aristoteles'in fikirlerine yer verenlerin ilki olarak tanınır. Gerçekten de onun yazdığı birçok eserde Aristoteles önemli bir yer işgal eder. Fakat Kindi, sadece Aristoteles'in eserlerini tercüme etmekle yetinmemiş, aynı zamanda yapılmış olan tercüme

⁴¹ Kindi, *Felsefi Risaleler, Önsöz* (çev. Mahmut Kaya), İstanbul, 1994, s. XII.

⁴² Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 333.

⁴³ Taylan, N., *Mantık Tarihi Problemleri*, İstanbul, 1996, s. 41.

⁴⁴ Kindi, *a.g.e.*, s. XIX.

⁴⁵ Rescher, N., *Studies in The History of Arabic Logic*, Pittsburgh, 1963. s. 28; Kindi, *a.g.e.*, s. XI.

⁴⁶ Bkz. İbn Nedim, *a.g.e.*, s. 315-321; Kindi, *a.g.e.*, s. XV. Bkz. Dumitru, Anton., *History of Logic* C. II, Kent, 1977, s. 22.

⁴⁷ Bkz. İbn Nedim, *a.g.e.*, 317; Kindi, *a.g.e.*, s. XXIV.

üzerinde çalışarak, onları düzeltmeye ve şerh etmeye de ayrı bir önem vermiştir.⁴⁸

Kindi'nin mantık ile ilgili çalışmalarını yetersiz bulanlar da olmuştur. Mesela, Said el-Endelüsi, Kindi'nin mantıkla ilgili eserlerini, ilimlerle ilgili konularda yararlanılmaktan çok uzak görür. Ona göre Kindi'nin bu kitapları her konuda gerçeğin öğrenilebilmesi için yegane yol olan tahlil sanatını ihtiva etmemektedir. Cabiri'ye göre ise Kindi'nin mantıkla ilgili eserlerinde görülen bu zaaf kendisinden kaynaklanmamaktadır. Çünkü onun yaşadığı dönemde kullanılan mantık, *Kitabu'l-Burhan*'ı kapsamamaktaydı. Bu kitap üzerindeki yoğunlaşma Farabi dönemine aittir. Kindi'de görülen bu eksikliği Farabi gidermiştir.⁴⁹

Kindi, *Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine* adlı risalesinde; Aristoteles'in mantık ile ilgili kitaplarının sayısının sekiz olduğunu ifade ederek onları şöyle sıralamaktadır:

- Katigorias (ala'l-Makulât)*
- Peri-Hermeneias (ala'l-Tefsir)*
- I. Analutika (el-Aks mine'l-Re's)*
- II. Analutika (el-İzah)*
- Topika (Mevazî' el-Kavl)*
- Sofistika (el-Mütebakkim)*
- Retorika (el-Belağî)*
- Poetika (el-Şi'ri)*⁵⁰

Ayrıca Kindi, bu kitapların içerikleri ve onların amaçları hakkında da aynı eserde bilgi vermektedir.⁵¹ Arapça bibliyografik kaynaklardan Kindi'nin, Porfirus'un *İsagojî*'sinin yanı sıra Aristoteles'in söz konusu eserleri hakkında da bir takım şerhler yazdığı anlaşılmaktadır.⁵²

Kindi, *İlk Felsefe Üzerine* adlı risalesinde klasik mantıkta son derece önemli olan beş tümeli yani tür, cins, fasıl, hassa ve araz-ı amm'ın her birini ayrı ayrı

⁴⁸ De Boer, T.J. *İslam'da Felsefe Tarihi*, (çev. Yaşar Kutluay), Ankara, 1960, s. 74.

⁴⁹ Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 339.

⁵⁰ Kindi, *Resail*, (tahk. Ebu Ride), Mısır, 1950, s. 366,367; Bkz. Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 138; Rescher, N., *a.g.e.*, s. 30.

⁵¹ Bkz. Kindi, *a.g.e.*, s. 365-367; 381,382.

⁵² Rescher, N., *a.g.e.*, s. 28; Taylan, N., *a.g.e.*, s. 41; Ülken, H. Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, 1997, s. 130-134.

tanımlayarak incelemektedir.⁵³ O, bunlara değinirken İhvanu's-Safa'nın da daha sonra üzerinde duracağı "şahıs" kavramını ele almayı da ihmal etmemiştir.⁵⁴ Kindi "*Tarifler Üzerine*" adlı risalesinde de felsefi bir takım kavramların tanımını yaparak İslâm felsefesi ve mantığa katkıda bulunmuştur.⁵⁵ Böylece çok kısa da olsa bir terimler sözlüğü oluşturma çabası ortaya koymuştur.

Ona göre, felsefeyi öğrenmek isteyen kimsenin belli bir sıraya göre matematik, mantık, fizik, metafizik, ahlâk ve nefsi güzel ahlâkla eğitip yönetme konusundaki kitapları okuyup kullanması gerekir.⁵⁶ Bu sıra düzenine riayet edilmediği zaman felsefeyi öğrenmek bir yana bu ilimleri öğrenmek de zorlaşır. Bu nedenle ilimleri öğrenmede söz konusu sıranın izlenmesi son derece önemlidir.

b. İhvanu's-Safa

İhvanu's-Safa, 970-1030 yılları arasında, İslâm kültür dünyasında felsefeyi "batini bir akide" gibi yaymaya çalışan gizli bir cemiyetin adıdır. Şia'nın İsmailiye kolundan olan bu cemiyete mensup beş kişinin ismi kesin olarak bilinmektedir. Bunlar Abu Süleyman Muhammed b. Ma'şer el Busti, Abu'l-Hasen Ali b. Harun el-Zencani, Abu Ahmet el-Mehrecani, Abu'l-Hasan el-Avfi ve Zeyd b. Rifaa'dır. Kaynaklar merkezi Basra'da olan, Bağdat ve Mısır'da şubeleri bulunan bu cemiyetin başkanının Zeyd b. Rifaa olduğunu bildirmektedir.

Onlar felsefelerini, *Resailü İhvanu's-Safa* adı verilen 51 risalede toplamışlardır. Eklektik metotla ortaya konulan ve X. yüzyılda Arapça'nın konuşulduğu ülkelerde bilinen ilimlerin ve felsefi görüşlerin adeta bir ansiklopedisi niteliğini taşıyan bu eserlerinden dolayı, İhvanu's-Safa İslâm Felsefesi tarihinde "İslâm Ansiklopedistleri" adıyla da anılır.⁵⁷

İhvan, diğer ilimlere ayırdığı risalelerde zaman zaman mantığı ele almakla beraber, beş risaleyi özel olarak mantığa ayırmıştır. Bu risalelerde *İsagojî*'den başlanarak mantığın o gün için geçerli olan önemli konularına değinilmiştir.⁵⁸

⁵³ Bkz. Kindi, *a.g.e.*, s. 128-130.

⁵⁴ Bkz. *a.g.e.*, s. 128.

⁵⁵ Bkz. *a.g.e.*, s. 165 vd.

⁵⁶ *A.g.e.*, s. 378.

⁵⁷ Bingöl, Abdülkuddus, "İhvanü's-Safa Risalelerinden Mantık Konuları", *Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1986, s. 104.

⁵⁸ İhvan-ı Safa, *Resail*, Mısır, 1928, C.1. s. 310. vd.

Felsefenin konusuna giren ilimleri matematik, mantık, tabiat ve teoloji (ilahiyat) olmak üzere dörde ayırırken, mantığın ayrı bir ilim olduğu görüşündedirler. Öte yandan onların anlayışına göre mantık, felsefenin ölçüsü, filozofun aletidir. Böylece mantık hem bir ilim, hem de ilmin vasıtası olmaktadır.⁵⁹ Ancak İhvanu's-Safa'ya göre, mantık ilmine herkes değil sadece nefisleri bedenlerine gömülü olan kişiler ihtiyaç duyarlar. “Bedenlerden sıyrılmış arı nefisler, zihinlerinde olan düşünce ve anlamları birbirlerine anlatmak için kelimeler ve sözlerle ihtiyaç duymazlar. Bunlar ulvi nefisler olup cismani şevhretlerin kirinden arınmışlardır.”⁶⁰

İhvanu's-Safa, üç mantıki metot olan tahlil, tanım (had) ve burhan üzerinde de önemle durur. Onlara göre tahlil şahısların (ferdi olan şeylerin); had türlerin, burhan ise cinslerin hakikatlerinin bilgisini sağlar. Fakat had ve burhan ma'kul şeyleri, yani tür ve cinsleri bize daha doğru bir şekilde bildirir.⁶¹

Yukarıda da ifade edildiği gibi başka risalelerde de mantığa değinmekle beraber mantık konularını temelde beş risalede özetlemeye çalışan İhvanu's-Safa, mantığa diğer mantıkçılarda olduğu gibi *İsagoji* ile başlar, daha sonra *Kategoriler*, *Kitabu'l-İbare (Peri Hermeneias)*, *Birinci ve İkinci Analitikler* ele alınır. Bu konuların ele alınışında, Aristoteles'in mantık anlayışı gözetilmiştir.

İhvanu's-Safa'ya göre mantık “nutk” kökünden türemiştir. Nutk ise insanın fiillerindedir; bu fiiller ya fikri ya da lafzidir. Lafzi nutk, hissedilen (mahsus) cismani bir işittir; fikrî nutk ise akledilen ruhani işittir. Lafzî nutk işitilen seslerden oluşurken, fikri nutk nefsin eşyanın manalarını tasavvur etmesiyle oluşur.⁶² İhvanu's-Safa, *İsagoji*'deki, beş tümel konusunu diğer mantıkçılardan biraz farklı olarak ele alır; onlar cins, tür, ayırım, hassa, ilinti'ye altıncı olarak bir de şahsı eklerler. Bunlardan şahs, tür ve cins varlıklara; ayırım, hassa ve ilinti anlamlara delalet eder, ayana delalet edenler nitelenen, maaniye delalet edenler de niteleyen gurubuna girer.⁶³ Kategoriler konusunda ise Aristoteles'ten farklı görüşlerinin olduğu söylenemez. Onlara göre, on kategoriden biri olan cevher, tek bir cinstir, araz ise dokuz cinsten oluşur. Buna göre varlıkların toplamı on cins (kategori)dir. Kategorilerin tamamı ise: cevher, nicelik, nitelik, görelilik, yer,

⁵⁹ Bingöl, Abdülkuddus, *a.g.m.*, s. 104.

⁶⁰ Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 284.

⁶¹ İhvan-ı Safa, *a.g.e.*, C.1, s. 344.

⁶² *A.g.e.*, C.1, s. 310.

⁶³ *A.g.e.*, C.1, s. 313.

zaman, durum (vaz'), sahip olma, etki ve edilgidir.⁶⁴ Hiçbir varlık bu on kategorinin dışında olamaz ve bu kategoriler aynı anda bir varlıkta bulunabilir.⁶⁵

Kitabu'l-İbare'yi (Peri Hermeneias) ele alan İhvan, mantık öğrenmek isteyen bir kimsenin her şeyden önce nahiv ilmini öğrenmesi gerektiğini ifade eder. Aristoteles'te olduğu gibi doğruluk ve yanlışlığı ifade eden ve etmeyen cümleler vardır; emir, soru, nida ve temenni cümleleri doğruluk ve yanlışlık ifade etmez. Haber özelliği olan cümleler ise ya yanlışlık ya da doğruluk ifade eder.⁶⁶

Birinci Analitikler başlığı altında kıyas şekillerini ele alan İhvanu's-Safa, bazı İslâm filozoflarının ele aldığı kıyasın dört şeklini değil, Aristoteles'teki üç şekli kabul eder ve bunların her birini örneklerle açıklayıp nasıl sonuç verdikleri üzerinde durur.⁶⁷ *Birinci Analitiklerden* sonra *İkinci Analitikler* ele alınır. Burada kıyasın tanımı yapılarak insanların neden kıyası kullanmaya ihtiyaç duydukları ve kıyasta yapılan hataların çeşitleri üzerinde durulur.⁶⁸

İhvanu's-Safa'nın mantık anlayışında, Aristoteles'çi çizgiyi takip ettikleri söylenebilir. Bununla beraber onların beş tümel'e "şahıs"ı eklemeleri de bir yenilik sayılmaz. Çünkü İhvan'ın altıncı kavram olarak ele aldığı "şahıs" kavramı Kindi'de de bulunmaktadır. Onların mantık ile dil, dil ile anlam arasındaki ilişki konusunda ortaya koydukları açıklamalar önemli olmakla beraber; tanım, önermeler ve kıyas konularında kendi zamanlarının oldukça gerisinde kalmaktadırlar. Mesela, tanım bir teori olarak mantık konuları arasında hiç yer almazken, kıyasın dördüncü şekli, kıyasların döndürülmesi... gibi konulardan söz edilmemektedir. Önermeler konusunda ise çok sathi kalmaktadırlar.⁶⁹

Risalelere göre mantık, matematiğe bağlıdır. Nasıl matematik mahsusattan makulata geçmekte rehberlik ediyorsa, mantık da fizik ile metafizik arasında aracı bir rol oynar. Fizik'te cisimler, metafizik'te mufarik suretler (gayri maddi formlar) vardır; fakat mantık, akli manalardan olduğu kadar nefisteki mahsus formlardan da bahseder. Dolayısıyla saha ve önem bakımından mantık matematikten aşağı bir derecededir. Çünkü matematiğin konusu sadece mahsus ve makul arasındaki bağı kuran şey değil aynı zamanda her şeyin cevheridir.⁷⁰

⁶⁴ *A.g.e.*, C.1, s. 323.

⁶⁵ Bkz. *A.g.e.*, C.1, s. 325,326.

⁶⁶ *A.g.e.*, C.1, s. 332.

⁶⁷ *A.g.e.*, C.1, s. 336.

⁶⁸ *A.g.e.*, C.1, s. 346,347.

⁶⁹ Bingöl, Abdülkuddus, *a.g.m.*, s. 111,112.

⁷⁰ De Boer, T.J., *a.g.e.*, s. 63.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğu zaman, İhvanu's-Safa'nın, mantığın birçok konusuyla ilgilendiği görülür. Ancak yukarıda da vurgulandığı gibi onların mantığı temelde Aristoteles merkezlidir ve günlük ihtiyaçları karşılamanın ötesine geçmemiştir.

c. Farabi (870-950)

Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Uzluğ Ebu Nasr el-Farabi, 870 yılında Farab yakınında bir köyde doğmuş, Arapça öğrendikten sonra o dönemin tanınmış hocalarından⁷¹ matematik, mantık ve felsefe okumuştur.⁷²

Farabi, İslâm dünyasının en önemli mantıkçısıdır.⁷³ O, felsefenin ve bilimin diğer dallarından daha çok çabasını mantıkta yoğunlaştırmıştır.⁷⁴ Ondan sonraki bütün İslâm mantıkçıları, Aristoteles'i onun bakış açısıyla yorumlamışlardır. Çünkü Farabi, Aristoteles'in *Organon*'unun bütün bölümleri üzerine çalışmalar yaptığı gibi, bağımsız mantık eserleri de yazmıştır.⁷⁵

Farabi, mantık alanında gerçekten de İslâm dünyasının Aristoteles'idir. Cabiri'ye göre sadece Aristoteles mantığını çok iyi kavradığı, onun ağırlık merkezini tespit ettiği ve bir bütünlük kazandırdığı için değil, aynı zamanda döneminde yaşanan düşünsel kaosa Aristoteles mantığıyla bir son vermeye çalıştığı için de bu lakabı hakketmektedir. Farabi, işte bu noktadan hareketle, mantığın sosyal fonksiyonunu yani toplumdaki düşünsel alış veriş sahasındaki görevini açıklamaya özen göstermiştir.⁷⁶ O, eserlerinin çok klasik ve meşhur olması, ilk defa sistemli bir mantık külliyatı oluşturması yani mantığın bütün konularıyla ilgili çalışmalar ortaya koymasından dolayı İslâm düşüncesinin sistematik ilk filozofu olarak da kabul edilmiştir.⁷⁷

Farabi'ye göre mantık sadece bir "alet ilmi" değil, aynı zamanda bağımsız bir ilimdir. Farabi mantığının, sağlam ve orijinal olduğunu ve bir bütün olarak, derin bir bilginin varlığına işaret ettiğini, ilgili uzmanlar ittifakla dile

⁷¹ Farabi'nin hocaları için bkz. Rescher, N., *a.g.e.*, s. 25.

⁷² Aydın, Mehmet. *Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları*, Ankara, 1997, s. 2.

⁷³ Rescher, N., *a.g.e.*, s. 15.

⁷⁴ *A.g.e.*, s. 21.

⁷⁵ Bkz. İbn Nedim, *a.g.e.*, s. 323; Rescher, *a.g.e.*, s. 15; A. es-Seyyid, Ahmed, *Ghazali's View on Logic*, Ph.D. Edinburg Univ. 1981, s. 15.

⁷⁶ Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 341.

⁷⁷ Keklik, N., *a.g.e.*, C.2, s. 3.

getirmektedirler. Rescher'e göre, "Farabi, İslâm dünyasının yetiştirdiği en orijinal mantıkçıdır."⁷⁸

Farabi'ye göre mantık, beş ana konuya ayrılır: kavramlar, tanım, hükümler, çıkarımlar ve kıyas. Mantığın asıl alanı kıyastır; çünkü ancak bununla doğru bilgi elde edilebilir.⁷⁹ O, kitaplarında mantığın bu beş temel ögesini açıklayarak bunlardan yararlanma yollarını göstermiştir. Onun mantıkla ilgili kitapları varılacak en güzel sonu ve en doyurucu kaynağı oluşturur. Bu özelliğiyle Farabi, Müslümanların gerçek anlamda ilk filozofudur. Aristoteles'ten sonra olması ve mantık ile ilgili önemli eserler yazmasından dolayı "İkinci Öğretmen" (Muallim-i Sani) lakabıyla anılmıştır.⁸⁰

İbn Mukaffa, el-Kindi ve diğer bazı mantıkçıların müphem bıraktıkları veya çözemedikleri mantık meseleleri, Farabi tarafından son derece anlaşılır bir şekilde çözüme bağlanmıştır.⁸¹ Nitekim Orta Çağda Yahudi filozofların en büyüğü sayılan İbn Meymun (1135-1204), Samuel ben Tibbon'a yazdığı bir mektupta "Mantık konusunda Farabi'nin yazdıklarından başkasını okumanı tavsiye etmem, çünkü onun bütün yazdıkları, özellikle de *Prensipler kitabı* nefis bir ziyafet sofrasıdır" demektedir.⁸²

Farabi'ye göre mantık, hataya düşmenin mümkün olduğu bütün konularda düşünce kuvvetini doğru yöne sevk eden şeylerle ilgili bir sanattır; akıl yürütmeye varılan bütün hususlarda hatadan koruyacak her şeyi öğreten bir sanattır.⁸³ Mantık, bütün dillerde müşterek olan sözlerin kanunlarını verir.⁸⁴ Ayrıca Mantık "bütün halinde aklı düzeltmeğe ve yanlış yapılması mümkün olan bütün makul şeylerde, insanı doğru yola ve gerçeğe (hak) yöneltmeğe yarayan ve insanı makullerde yanlıştan, sürçme ve hatadan koruyan ve muhafaza eden kanunları verir."⁸⁵

⁷⁸ Aydın, M., *a.g.e.*, s. 5.

⁷⁹ *A.g.e.*, aynı yer.

⁸⁰ Cabiri, M. Abid, *a.g.e.*, s. 341; Ayrıca, bkz. Aydın, M., *a.g.e.*, s. 2; Farabi, *Peri Hermeneias*, (Nşr. M. Küyel-Türker), Ankara, 1990, s. 5; Leaman, Oliver, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, (Çev. Turan Koç), İstanbul, 2000, s. 40-41; Anton Dumitriu, *a.g.e.*, C.II, s. 24.

⁸¹ Keklik, N., *a.g.e.*, C.1, s. 69.

⁸² Aydın, M., *a.g.e.*, s. 2.

⁸³ Farabi, *Tavli'atu fi'l-Mantık*, (Nşr. Mübahat Türker-Küyel), *Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri*, içinde Ankara, 1990, s. 19.

⁸⁴ Farabi, *a.g.e.*, 19. Bkz. Hadad, Fuad, "Al-Farabi's Views on Logic and its Relation to Grammar", *Islamic Quarterly* V.I:XIII, nr.4 (1969) s. 193-194.

⁸⁵ Farabi, *İhsan'ul-Ulum*, Mısır, 1949, s. 53.

Farabî'ye göre, mantığın bölümleri sekizdir, bunların her biri bir kitaba tekabül eder:

- Kitabu'l-Makulât (Kategoriler)*
- Kitabu'l-İbare (Peri-Hermeneias)*
- Kitabu'l-Kıyas (Analitika'l-Ula)*
- Kitabu'l-Burhan (Analitika's-Sani)*
- Kitabu'l-Cedel (Diyalektik-Topikler)*
- Kitabu'l-Hikme (Sofistika)*
- Kitabu'l-Hitabe (Rhetorika)*
- Kitabu'l-Şiir (Poetika).*⁸⁶

Farabi, bu sekiz kitabın tamamının mantıkla doğrudan ilgili olmadıklarını ama en büyük hedef olan “burhana vakıf olma” hedefine ulaşmakta yararlı oldukları için mantık içinde zikredildiklerine dikkat çeker. İşte bu bakımdan mantığın dördüncü kitabı olan *Kitabu'l-Burhan*, önem ve öncelik bakımından başı çekmektedir. Hatta Farabî'ye göre diğer kitapların varlık nedeni de dördüncü kitaba katkıda bulunmaktır. Çünkü mantık ilminin temel hedefi, burhandır. Şu halde *Kitabu'l-Burhan*'dan önce gelen diğer üç kitap yani *Kategoriler*, *Önermeler ve Kıyas* sadece dördüncü kitap için bir hazırlık, giriş ve burhana ulaşma yönteminden ibarettir. *Topika*, *Sofistika*, *Hitabet (Retorika)* ve *Şiirî (Poetika)* inceleyen diğer dört kitap ise dördüncü kitabın araçları durumundadır.⁸⁷

Farabi, *İhsan'ul-Ulum* ve *et-Tavti'atu fi'l-Mantık* adlı eserlerinde *İsagojî*'yi mantık kitapları arasında saymamıştır. Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Farabî'ye göre mantık kitaplarının sekiz kitaptan ibaret olduğu görülür.⁸⁸ Bunun yanı sıra *İsagojî*'yi de Farabî'nin, mantık kitaplarına ekleyerek, onun mantık kitaplarının sayısının dokuz olduğunu ifade eden İslâm mantıkçıları da vardır.⁸⁹

Farabî'nin, mantık çalışmaları üzerine yapılan araştırmalar, Aristoteles mantığına çok büyük ölçüde sadık kaldığını göstermektedir. Fakat bu iki düşünür arasında mantık problemleri ve konularının işlenişindeki paralelliğe

⁸⁶ Farabi, *a.g.e.*, s. 70-72. Bkz. Öner, N., *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 8.

⁸⁷ Farabi, *a.g.e.*, s. 72,73.

⁸⁸ Farabi, *a.g.e.*, s. 70; Farabi, *Şera'itu'l-Yakin*, (Nşr. Mübahat Türker-Küyel) Ankara, 1990, s. 7; *Tavti'atu fi'l-Mantık*, s. 20; *Peri Hermeneias*, s. 9; Bkz. Bayraktar, M., *a.g.e.*, s. 125; Öner, N., *Klasik Mantık*, s.18; Hadad, Fuad, *a.g.m.*, s. 196.

⁸⁹ Bkz. Bingöl, Abdülkuddus, *Gelenek'in Mantık Anlayışı*, İst., 1993, s. 10; Taylan, N., *a.g.e.*, s. 42.

rağmen, temelde bir anlayış farkı vardır. Çünkü Farabi, öncelikle İslâmiyet'in ve ayrıca hem Hıristiyanlığın hem de Museviliğin getirdiği felsefi ve kültürel problemlerle yüz yüze kalmıştır.⁹⁰ Bu bakımdan Farabi, her ne kadar Aristoteles'in mantık anlayışına sadık kalmışsa da Müslüman olması sebebiyle mantığı ele alışında inancını da göz önünde bulundurmuştur. Mesela, daha sonraki dönemlerde Gazali'nin sistemli bir şekilde fıkıh ve kelama uyguladığı mantığın örneklerini Farabi'de de görmek mümkündür.

d. İbn Sina (980-1037)

İbn Sina, bütün mantık disiplinlerini ilgilendiren önemli yenilikler ortaya koyan, büyük bir sistemcidir. Ona ve onun izinden gidenlerin oluşturduğu geleneğe göre, mantık sadece Aristoteles'in konuyla ilgili görüşlerinin şerh ve tefsir edilmesi değil, başlı başına bir araştırma sahasıdır.⁹¹ Ona göre, mantığın konusu maddeden soyutlanmıştır; mantık bir çok bakımdan matematiğe benzer, zira onun konusu da maddeden soyutlanmıştır, fakat Matematiğin konusu daima tasvir edilebilen şeyler iken, Mantığın konusu tamamen zihni olan varlıklarla ilgilidir.⁹²

İbn Sina, mantığın ilk önce ne verebileceğini araştırmış, mantığı tarif ve izah etikten sonra, kanunlarını tespate çalışmıştır. Ona göre, mantık bir "alet-i kanuniyedir". Fikrin doğru ve yanlışını birbirinden ayırır, bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmek için kullanılır.⁹³ Felsefenin bütün kısımlarını ve bölümlerini sıkı bağlarla bir birine bağlayan İbn Sina, mantıkta da sağlam bir metot ve açık bir üslup kullanmış, Farabi'nin dağınık bir halde bıraktığı konuları düzenli bir hale getirmiştir.⁹⁴

İbn Sina'ya göre, mantığın akla nisbeti, nahiv ilminin kelama, aruz sanatının şüire nisbeti gibidir. Fakat, sağlam fitrat sahipleri, nahiv ilmini veya aruz ilmini öğrenmekten uzak durabilirlerse de hiçbir insan, aklı kullanma konusunda

⁹⁰ Ural, Ş., *Temel Mantık*, İstanbul, 1985, s. 35

⁹¹ Aydın, M., *a.g.e.*, s. 7.

⁹² De Boer, T.J., *a.g.e.*, s. 95.

⁹³ Günaltay, M. Şemseddin, *İbni Sina ve Mantık*, "İbni Sina Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler", İstanbul, 1937, s. 2.

⁹⁴ Günaltay, M., Şemseddin, *a.g.m.*, s. 2.

mantıktan uzak duramaz.⁹⁵ İbn Sina, mantığı sadece bir alet olarak değil aynı zamanda, ilim ve sanat olarak da kullanmıştır.⁹⁶

İbn Sina, mantık anlayışında Aristoteles’çidir. Ayrıca, Aristoteles’in Yunan tefsircilerinin eserlerini de okumuş, tanım nazariyesinde Eflatun ve Calinus’tan da faydalanmış, hüküm mantığında Stoacıların fikirlerine de yer vermiştir.⁹⁷ O, Aristoteles felsefesinde olduğu gibi bütün eserlerine mantık ile başlamaktadır. Fakat, mantığın umumi şeması itibarı ile Grek filozoflarına sadık kalmakla beraber onlardan çok yenidir. H. Z. Ülken’e göre İbn Sina mantığına modern mantık gözüyle bakılabileceğini ifade eden çağdaş bilim adamları da vardır.⁹⁸

İbn Sina’ya göre ilim ya tasavvur ya da tasdiktir. Tasavvur, ilk ilimdir ve tanım ile elde edilir. Tasdik ise kıyas ile elde edilir. Kıyas ve tanım, bilinmeyenleri elde etmek için kullanılan iki alettir.⁹⁹ *Necat* adlı eserinde, bu bilgilere yer veren İbn Sina mantığın bütün konularına yer vermemekle beraber beş tümel ve kıyas üzerinde hassasiyetle durmaktadır.¹⁰⁰ Onun mantık konularını en geniş tarzda ele aldığı kitap, bir bölümünü mantığa ayırdığı *Şifa* adlı eseridir.

Farabi, Aristoteles’in sekiz kitabını mantık kitabı olarak ele alırken; İbn Sina, *Tis’a Resail* adlı eserinde *İsagojî*’yi *Organon*’un girişi olarak başa almış, arkasından, *Kategoriler*, *Peri Hermeneias*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Delillerin Çürütülmesini* sıralayarak, bunlara *Retorika* ile *Poetika*’yı eklemiş, böylece *Organon*’u dokuz kitaba çıkarmıştır.¹⁰¹ Mantık kitaplarının bu şekilde sıralanmasında ve *Retorika* ile *Poetika*’nın ilavesinde Aristoteles’in payı olduğu şüphelidir. Bu sırayı tanzim edenlerin Alexandros Afrodisias (İskender el-Afrudisi) ile Aristoteles’in daha sonraki talebeleri olduğu rivayet edilir.¹⁰² İbn Sina sıralamayı “*el-Mucezû’s-Sağir fi’l Mantık*” adlı risalesinde aynen korumakta ve bu risalede bunların her birisinin içeriği hakkında bilgi vermektedir.¹⁰³ Görüldüğü gibi İslâm dünyasının en önemli mantıkçılarından biri olan İbn Sina

⁹⁵ *A.g.m.*, s. 6.

⁹⁶ Bkz. İbn Sina, *Şifa, Mantık*, Kahire, 1964, s. 10; Günaltay, M. Şemseddin, *a.g.m.*, s. 6.

⁹⁷ Öner, N., *a.g.e.*, s. 18.

⁹⁸ Bkz. Ülken, H. Z., *İbn Sina, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1951, s. 9,10.

⁹⁹ İbn Sina, *Necat*, (tahk. Muhyiddin Sabri), Mısır, h.1331,s. 3,4.

¹⁰⁰ Bkz. *A.g.e.*, s. 12-15,47.

¹⁰¹ İbn Sina, *Tis’a Resail*, Mısır, 1908, s. 116-118.

¹⁰² Farabi, *Şera’it ul-Yakin*, s. 6.

¹⁰³ Bkz. Durusoy Ali, *a.g.m.*, s. 150. vd.

Aristoteles'in çizgisini takip etmekle beraber mantıkla ilgili önemli eserlere imza atmıştır. Onun diğer alanlarla ilgili eserlerinde olduğu gibi mantıkla ilgili eserleri de günümüzde önemini korumaktadır.

Sonuç

Kısaca sunmaya çalıştığımız bu çalışmamızdan anlaşıldığı gibi Mantığın İslâm dünyasına girmesiyle beraber Müslüman mantıkçılar, ciddi bir şekilde mantık konularını ele alıp incelemişlerdir. Bu anlamda en etkin olan mantıkçılar da Farabi ve İbn Sina olmuştur. Daha sonraki mantıkçılar temelde Aristoteles, Farabi ve İbn Sina çizgisini takip ederek bir takım yenilikler getirmeye çalışmışlardır. Zikrettiğimiz mantıkçılar dışında bu alanda ciddi çalışmalar yapan başka ilim adamları da vardır. Nitekim yukarıda da söz konusu yaptığımız gibi N. Rescher, ilk dönem İslâm mantıkçılarının yıllara göre bir isim listesini vermektedir. Bizim bu çalışmada söz konusu mantıkçıların hepsini ele almamız mümkün olmadığından sadece Kindi, İhvan'u-Safa, Farabi ve İbn Sina ile yetindik. Bütün İslâm mantıkçıları ele almak ciddi bir İslâm mantık tarihi çalışmasını gerektirecek şekilde kapsamlıdır. Umarız mantık çalışmalarını yürütmekte olan akademisyenler bu açığı kapatacak çalışmalar yaparak, çalışmalarını, bu alana ilgi duyanların hizmetine sunacaklardır.